

13. Юнг К.-Г. Душа и миф: шесть архетипов. – К., 1996.
14. Bodkin M. Studium o “Sędziwym Marynarzu” i archetypie odrodzenia się // Sztuka interpretacji. – Wrocław. – 1971. – Т. 1.
15. Coleridge S. The Rime of the Ancient Mariner // Кольридж С. Избранное. – Москва, 1981.
16. Coleridge S. The Wanderings of Cain // Кольридж С. Избранное. – Москва, 1981
17. Mnich R. Kategoria symbolu i symbolika biblijna w poezji XX wieku. – Lublin, 2002.

Наталія Левченко (Харків)

Авторська інтерпретація образу Каїна у поемі Івана Франка “Смерть Каїна”

У світовій художній літературі часто трапляються художні образи, існування яких не обмежується простором якоїсь однієї національної літератури. Це переважно образи великого ідейного навантаження, глибокого синтетичного, узагальнюючого плану. Вони живуть у різних літературах світу протягом століть. До них належить і біблійний образ Каїна, який неодноразово привертав увагу письменників силою бунтарського характеру.

Біблійна легенда про братовбивство розповідає, як Каїн, перший син Адама і Єви, приніс жертву Богу – дари землі. Молодший його брат Авель пожертвував Богу первородних від свого стада. Бог прийняв жертву Авеля, а Каїнову ні, за що Каїн розгнівався. “І сказав Господь Каїнові: “Чого ти розгнівався, і чого похилилось обличчя твоє? Отож, коли ти добре роби́тимеш, то підіймеш обличчя своє, а коли недобре, то в дверях гріх підстерігає. І до тебе його пожадання, а ти мусиш над ним панувати” [Бут.: 4: 6–7]. Однак у Каїна не вистачило сили духу опанувати свій гнів і перемогти гріх заздрості. Слабкість перед одним гріхом тягне за собою залежність від іншого тяжчого гріха – Каїн вбив Авеля, за що був покараний вічним вигнанням і безсмертям.

Легенда про Каїна і Авеля з огляду на гострі драматичні колізії давала письменникам широкий простір для уяви і роздумів, для порушення багатьох етично-філософських проблем, які ледве окреслювались у біблійному варіанті чи були зовсім там відсутні. Біблійна історія братовбивства “як один із найдраматичніших світових сюжетів розроблялася багатьма митцями, починаючи з XVI ст. (“Братовбивство Каїна” Л. Гудермана, “Смерть Авеля” С. Гесснера та ін.), знаходила відображення у творах живопису і скульптури (“Каїн і Авель” А. фон Гільденбрандта)” [5: 164–165]. Зрозуміло, що кожна епоха, зважаючи на особливості світогляду митців, подавала власне тлумачення біблійної легенди братовбивства. “Інтерпретатори вводили ті чи інші додаткові мотиви, висували на перший план чи відводили другорядне місце тим чи іншим рисам характеру Каїна і Авеля” [6: 191].

Дискурс тлумачення образу Каїна визначали дві протилежні тенденції. Одні

письменники, не відступаючи від канону, змальовували Каїна як великого грішника, ворога всього людства, що, убивши брата, вчинив перше велике зло на землі – через нього прийшла до людей смерть. Так, дуже яскраво виявлялася релігійна ідеологія в середньовічних містеріях і мораліте, де Каїна зображали жорстоким, брутальним, заздрісним на протигагу доброму і богобоязливому Авелю. Серед пізніших варіантів інтерпретацій образу Каїна варто пригадати такі твори як "Каїн-братовбивця" М. Йогансена, "Братовбивство Каїна" Л. Гудермана, "Каїн" Х. Вайзе, "Праведник Авель" Й. Мойнлінга, "Вбитий Авель" Ф. Мюллера, "Смерть Авеля" С. Гесснера та ін.

Таке потрактування образу Каїна зруйнував своєю славнозвісною містерією "Каїн" англійський поет Дж. Байрон. Фактично він започаткував другу тенденцію тлумачення образу Каїна, згідно з якою "затаврований Божим прокляттям Каїн показаний в реабілітованому освітленні. Такого роду інтерпретатори біблійної легенди відійшли від загальної схеми першоджерела. Для них Каїн не злочинець, а великий народолобець. Мотив братовбивства обминався або говорилось про нього між іншим. Натомість нового звучання, інколи навіть досить сильного, набирив мотив богоборства. Каїн замальовувався як бунтар, що першим із земних в ім'я щастя людей підніс голос протесту проти Бога, піддав сумнівам його ласку. У такій інтерпретації бунтар Каїн у світовій літературі має свого побратима Прометея" [9: 96].

В українській літературі одним із творців образу Каїна був І. Франко. Джерелами його поеми "Смерть Каїна" є біблійна легенда, містерія Дж. Байрона "Каїн", "Фауст" Й.-В. Гете, апокрифічна легенда про Лемеха. У листі до М. Драгоманова від 20 березня 1889 року І. Франко писав: "Цікавий я дуже, що ви скажете про Каїна. Він сидів мені в мозку ще від часу, коли я перекладавав Байронового "Каїна", і тільки торік я осилив якось сю жидівську легенду, домішавши до неї шматок з легенди про Фауста, котрий з вершин Кавказу оглядав рай" [10: т. 49: 203–204].

Усі ці елементи засобами композиції, сюжету, системою образів поет органічно з'єднав у струнку поетичну цілісність, вклавши в інтерпретацію образу Каїна власну світоглядну позицію.

Розширення джерел поеми дало можливість письменникові ускладнити композицію. Вона складається із двох ліній розвитку дії: зовнішньої – мандрів Каїна по пустелі у пошуках раю, де важливу роль відіграють пейзажі; стрижневої – внутрішніх монологів Каїна, які є рушійною і монтуючою силою поеми, бо герой самотній фактично до останніх картин зустрічі із нащадками.

Дуже часто І. Франко застосовує зрощення монологу героя з авторською характеристикою, що давало можливість поетові глибше передати душевний стан героя, а також ліризувати поему.

На відміну від біблійної історії про братовбивство, яка обривається прокляттям Каїна Богом та після якої подано родовід Каїна, І. Франко на маргінальні кола сюжету виносить акт братовбивства, обираючи за основу своєї поеми останній період життя великого грішника і його смерть.

Отож, можна зробити припущення, що І. Франко перекодує біблійну легенду, звужуючи мотив братовбивства до номінативного топосу "Каїн" із денотативним

макрокомпонентом “грішник-страждалець”, самостійно творить її продовження на зразок апокрифічних творів, з якими він як дослідник давньої літератури був широко обізнаний.

Однак варто зазначити, що поштовхом до побудови саме такої ідеї твору стала біблійна суть Каїнового гріхопадіння. Бог попереджає Каїна: “...коли ти добре роби-тимеш, то підіймеш обличчя своє, а коли недобре, то в дверях гріх підстерігає” [Бут.: 4: 7], тобто основа гріха – зло. Його першопричиною є заздрість, породжена Божим ви-знанням цінності жертви Авеля. У поемі митця мотив убивства через заздрість виконує роль імпліцитного смислового компонента. Видимими підвалинами гріха Франкового Каїна є зло екстрапольоване в почуття ненависті до всього, що його оточує:

І був весь світ ненависний йому,
 Ненависна земля, і море, й ранній
 Пожар небес, і тихозора ніч.
 Ненависні були йому всі люди:
 Бо в кожному лиці людському бачив
 Криваве, синє Авеля лице –
 То в предсмертних судоргах, то знов
 З застиглим виразом страшного болю,
 Докору й передсмертної тривоги.
 Ненависна була йому і та,
 Котру колись любив він більш вітця,
 І матері, і більш всього на світі, –
 Його сестра і жінка враз, нелюба
 За те, що їй ім'я було – людина,
 Що Авеліві були в неї очі,
 І голос Авелів і серце щире, –
 За те, що так його любила вірно,
 Що, хоч сама невинна й чиста серцем,
 Не вагувалася для нього все
 Покинути, з проклятим поділити
 Його прокляту долю [10: т. 1: 270].

Проблема Франкового Каїна в тому, що він не вмів любити, каятись і прощати, йому не під силу виконати Божий наказ опанувати гріх, і від цього він страждає все більше і більше.

Людиною, в якій вистачало любові і всепрощення на двох, була його сестра-дружина, вона

Теплом, що жеврілось в її
 Жіночій серці, силувалась гріти
 Убійці душу [10: т. 1: 271],

аби ж тільки Каїнові вистачило душевного простору прийняти її, зрозуміти, що саме через неї Бог дає йому останній шанс усвідомити свою провину і відживити свою людську половину, понищену вбивством брата, але

...він, мов безумний,
Гнав геть її від себе... [10: т. 1: 271].

З огляду на те, що "художній світ Івана Франка маніхейськи розділений на добро і зло, світло і темряву, верхи і низини, Божественне і диявольське" [4: 215], дихотомічні ознаки подибуємо і в структурі образу Каїна. У ньому не просто поєдналося, а синтезувалося, настільки органічно зрослося тваринне і людське, зле і добре, гріховне і благочинне, що до певного часу, навіть він сам у собі не міг побачити зерна добра і любові.

Болісне прозріння поступово почало опановувати Каїна після того, як він втратив ту, що невидимими зв'язками все ж з'єднувала його із людьми і Богом, була символом прощення, після смерті дружини. Вигляд мертвого тіла, яке він бачив уже вдруге у своєму житті глибоко вразив Каїна:

Лице
Недавно ще поморщене грижею
І втомою, тепер мов проясніло,
Відмолоділо. Та сама любов,
Що за життя, й тепер на нім світилась, –
Та шезла туга і тривожні думи,
Немов все те, к чому душа її
Неслась і рвалась за життя, було
Осягнене тепер [10: т. 1: 272].

Проте до любові – основи життя людини – було ще дуже далеко. Він продовжував ненавидіти, клясти, але мимоволі прагнув ще хоч єдиний раз побачити втрачений рай. Отож, початок до вибавлення від гріха вже покладено – в душі Каїна відбувається глибока психологічна боротьба:

Мов слабкий в гарячці
Якусь безумну почуває розкіш
У власних ранах ритись, так і Каїн
Не міг від того виду відірватись,
Що все нутро його бентежив, в серці
Клубами піднімав кипучу злість,
Розпуку й жаль [10: т. 1: 274].

Гностичний дуалізм, яким наділяє свого персонажа автор, навіл розчахнув Каїнову душу. Одна її половина гнівно заперечує рай, а інша

Без пам'яті, мов нетля в жар,
Летить туди, до брам хрустальних раю [10: т. 1: 274].

Психологічна боротьба поглиблюється нездійсненністю бажань Каїна побачити рай, що призводить до його раптового протверезіння:

Нехай і так! Проклятий я, се знаю!
Кров брата на моїх руках. Я страгив

Дідицтво раю. Хай так! Не місце
 Мені в йому. Та за весь біль безмірний,
 За всі ті муки без кінця, що зніс я,
 Й зносить буду, доки тільки буду, –
 Одного лиш бажаю я, о боже!
 Дозволь лиш раз іще, лиш на хвилину,
 Хоч здалека заглянуть в рай!
 Хоч оком скинути на се дідицтво,
 Котре на віки вічні я утратив!
 Лиш раз поглянути! Лиш миг потіхи!
 А там нехай ідуть всі муки й кари,
 Які судилися мені [10: т. 1: 278].

Що ми бачимо у драматично сповненому психологічному монолозі героя? Каїн відчуває потребу самоочищення і поступово перероджується. У поданому уривку вже не відчуваємо духу всеохоплюючої ненависті і проклять, натомість з'являється мотив покори й усвідомлення справедливості покарання за гріх, що дає розуміння необхідності подолати величезні труднощі, щоб досягнути мету.

Повне прозріння Каїна настає після досягнення картин поцінування людьми райських дерев знання і життя. Він бачить, що в раю люди рвуться до дерева знання, під яким сидить звір і намагаються покуштувати плодів, що попелом розсипаються в устах, а дерево життя минають, бо їх відводить другий звір. Лише дехто дістається до плодів дерева життя і, вкусивши їх, просвітлюється, але інші їх за це вбивають.

Попередники І. Франка, інтерпретуючи образ Каїна, залишали відкритою проблему конфлікту між життям і знанням. Каїн І. Франка шляхом болісних переживань і роздумів вирішує цю проблему хоча б для самого себе. “У побаченій Каїном жадобі людей зірвати плід з дерева знання іронічно відбилися раціоналістичні захоплення позитивістського віку. Франко оскаржує відірваність знання від життя, неспівмірність раціональних ідей із сердечним, чуттєвим світосприйняттям і мораллю” [3: 325].

Картини раю глибоко вразили Каїна, залучили його до філософських роздумів про сенс людського життя, заснованого на екстраполярних поняттях: життя і смерть, добро і зло, життя і знання. “Загадковість знання та ілюзорність життя є джерелами дуалізму людських поривань”, – зазначає Т. Гундорова [4: 333].

Занурившись у генеалогію дуади, з'ясуємо, що вона на відміну від Монади, яка була цілісною й містила в собі всі поняття, розділивши світ навпіл, стала причиною виникнення первинного зла у Всесвіті, і разом з тим – причиною виникнення добра. Бог-Отець і Бог-Мати були однорідними частинами, що походять із цілого, але стали уособленням добра і зла внаслідок протиставлення одне одному через відділення дня від ночі на другий день творення світу. У світі існує два початки, що протидіють одне одному: світло й темрява, чоловік і жінка, небо й земля та ін. Стародавня мудрість Китаю назвала принцип протидії Інь і Янь і заснувала на основі дуади техніку розуміння – головний аспект системи – доповнення, що виявляється

через позитивні та негативні взаємодії, завдяки чому народжується сила. Обидва складники Дуади можна інтерпретувати як правильне й хибне, добре й зле, вона нероздільна і не має вирішення. Повчальну демонстрацію нескорочуваності Дуади подибуємо в Гегелівській логіці. Діалектика, яка закликає забути в акті синтезу про дуаду, звершає перехід від дуади до тріади, залишаючи недоторканою доповненість. Розділивши себе на дві половини й усвідомивши свої дії, Бог породив третю величину – Бога-Сина, котра знову з'єднала все творіння в Цілісність. Число три – символ достатності. У нумерології, в теогонії воно означає ключове слово створення. Самодостатня Триєдність Бога стала ніби мостом між двома полярними поняттями Монади, на які вона була розділена Дуадою [див.: 11: 166–169].

Отож, уникнути антиномічності світовідчуття Каїна, розчахнутості його душі допоможе прагнення пошуків і осягнення тріади. Каїнові, що споглядав посеред раю два дерева – знання і життя, відкривається, що сенс життя криється в третьому, невидимому – в любові. "Ця мудрість, – зазначає Т. Гундорова, – замикає трикутник знання-життя-любов і поміщає його в людське серце" [4: 333].

Кульмінація поеми – Каїн осягає триєдину істину і через те відчуває довіру до Бога – міститься в монолозі героя:

Чуття, любов! Невже се так, о Боже?
Невже в тих двох словах лежить
Вся розгадка того, чого не дасть
Ні дерево знання, ні загадковий
Той звір не скаже? Бідні, бідні Люди!
Чого до того дерева претесь?
Чого від того звіра ви ждете?
Погляньте в власне серце, а воно вам
Розкаже більш, ніж всі звірі можуть!
Чуття, любов! Так ми ж їх маєм в собі!
Могучий зарід їх у кожному серці
Живе, лиш виплекать, зростить його –
І розів'єсь! Значить, і джерело
Життя ми маєм в собі, і не треба
Нам в рай тиснутись, щоб його дістати!
О Боже мій! Невже се може бути?
Невже ж ти тільки жартував, як батько
З дітьми жартує, в той час, як із раю
Нас виганяв, а сам у серце нам
Вложив той рай і дав нам на дорогу? [10: т. 1: 288]

Психологічну боротьбу персонажа, його болісні шукання автор розкриває у його монологах, які підсилюють драматизм подій. Яскравою динамічністю монолог набуває в сцені, де герой хоче збагнути, зрозуміти сенс буття й місце в ньому життя та знання. Каїн зробив висновок, що знання не вороже життю, воно повинне забезпечувати потреби життя. Франків протагоніст долає болочу традиційну суперечність між життям і знанням, від якої страждав Каїн Дж. Байрона. Нама-

гаючись вирішити цю проблему, І. Франко підійшов до не менш болючої теми – божевільного самознищення людей, які роблять знання самоціллю, виводячи їх з-під влади етичних критеріїв: “Франко ж, як ніхто інший у його час, побачив і заставував найсмертельнішу небезпеку людства – безвір’я” [8: 18]. Франків герой нарешті знайшов відповідь на питання: у чому щастя?

Шляхом болісних душевних страждань Каїнові таки відкривається істина, до цього відома лише Спасителю:

Значить – знання, то не бажання смерті,
Не враг життя! Воно веде к життю!
Вбезпечує життя! От в чім вся річ!..
...Так, значить, знання
Не винно тут! Воно ні зле, ні добре.
Воно стається добрим або злим
Тоді, коли на зле чи добре вжите [10: т. 1: 286].

Отож, знання як абсолютна категорія є нейтральним. Позитивної чи негативної енергії воно набуває внаслідок діяльності людини. Не безсмертя приносить людям щастя (Каїн був проклятий Богом на безсмертя, а мріяв про спокій, якого за життя знати не міг), а вибір людини на добро чи на зло вживати знання. “Кульмінацією роздумів і душевних терзань Каїна є відкриття, що не фізичне безсмертя людей може їх зробити щасливими, а глибоке усвідомлення потреби служіння високим ідеалам любові до людей” [7: 49].

Головна причина драматичних емоційно-психологічних і моральних переживань Каїна полягає в усвідомленні свого абсолютного роз’єднання з людством. Думку, що людина не може бути щасливою, коли є ізольованою від інших людей, у творі Дж. Байрона висловлювала дружина Каїна Ада, й її устами промовляла суто жіноча любов до дітей, до родини. Франкова ж любов – це любов до людства, котру дружина Каїна пов’язує з навколишнім світом, з життям узагалі. Дружина Каїна – “це, по суті, ще не зовсім згасле сумління Каїна, джерело його поступово зростаючої любові до людей” [2: 10]. Цей образ, як відомо, перша “невдала” спроба покарання вічним життям. Герой І. Франка осмислює своє безсмертне існування і переходить від абсолютного неприйняття Божої волі до усвідомленого підкорення цій волі. У мотиві безсмертя провідним є аксіологічний момент, тобто те, як людина використовує дане їй безсмертя. Каїн отримав всі “радоці” безсмертя: безцільні мандри по пустелі, повну ізольованість від суспільства, страждання і напружені думки про сенс життя, бажання тільки одного – смерті, спокою. Усе це в літературознавстві формулюється як “агасферівський комплекс”, “морально-психологічний стан безсмертного індивідууму, при якому володар вічного життя проходить через безкінечно повторювану кількість однотипних ситуацій і станів, внаслідок чого вони повністю втрачають свою поведінкову та емоційно-психологічну новизну” [1: 82]. Як результат, вічне життя, яке отримати набагато легше, ніж позбутися його, сприймається як мученицьке покарання. Шлях мучеництва, який пройшов

Каїн, став для нього актом катарсису, внаслідок якого він утратив безсмертя, але здобув спокій душі.

О. Маковей зазначав, що І. Франко "мало що не зробив із Каїна Христа" [10: т. 1: 482]. Т. Гундорова зауважує, що й сам автор зізнавався, "що в першій редакції його Каїн загалом був подібний до Христа, коли проповідував милосердя та вселюдську любов" [4: 80]. Справді, Каїн в інтерпретації І. Франка набуває окремих месіанських ознак. З богоборця герой поеми перетворився на палкого прихильника творця. Він пройшов складний шлях від егоїзму до альтруїзму. Осяяний великою істиною, він знаходить душевний спокій, до нього повертається здатність любити. Він іде до людей. Своїм відкриттям персонаж бажає поділитися з людьми, для яких ця істина закрита, і вони не знають, чого шукають. Каїн бажає вказати їм шлях звільнення, радості, раювання.

Пригорну їх до серця і навчу
Любить себе взаємно, занехати
Роздорів, сварів, здирства і убійства.
Я, перший вбійця, викуплю свій гріх
Тим, що відверну всіх людей від вбійства.
О люди, діти, внуки, сиротята!
Покиньте плакати по страті раю!
Я вам його несу! Несу ту мудрість,
Котра поможе вам його здобути,
У власних серцях рай новий створити! [10: т. 1: 289]

Однак образи сліпого Лемеха і нерозумних дітей, які направляють його руку на вбивство Каїна, символізують у поемі сліпоту і закритість так само, як і в часи Христа, незрілого людства для сприйняття Божих істин. Для них Каїн ніякий не месія, а грішник, який спровокував їх порушити табу на вбивство і тим накликав на них прокляття Бога.

Так ланцюг спілкування Бога з людиною було перервано, але не для Каїна. Каїн перейняв від своєї дружини Ади не лише почуття любові до людей, а й посмертний спокій на обличчі, який свідчив про його переродження, про відчуття виконаного обов'язку, хоча й не до кінця, але то вже не з його вини. Як бачимо, Франкова інтерпретація біблійного героя-грішника зводиться до перевтілення його у праведника, якому на силі досягнути до певного часу закрити від людства істину життя. Офіційна Церква осудила поему за антиортодоксальне тлумачення образу грішника-вбивці. Та й сам І. Франко в одному із листів зазначав, що побоюється можливості горіти після смерті в пеклі, адже Бог не простить йому Каїна.

Чи можна знайти виправдання такому переродженню Каїна? Мабуть, так. Сама Біблія подає схожий приклад: Мойсей-убивця через деякий час стає Мойсеєм-пророком.

Отож, основне ідейне навантаження образу Каїна у творчості І. Франка полягає у відкритті значення любові до людей у земному житті та чуттєвому керуванні багажем знань і використанні його на благо людства, що абсолютно суперечить біблійній інтерпретації цього героя.

І. Франко залишив можливість кожному читачеві особисто осмислювати смерть Каїна: з одного боку, герой розкрив істину, сенс людського буття, з іншого – йому не вдалося донести її людям, його відкриття не принесло користі нікому, крім нього самого. Убивши Каїна, люди прирекли себе на страждання і самостійні пошуки правди (переважає мотив покарання), однак Каїн шляхом втрати безсмертя отримав те, чого жадав, – спокій (тут уже переважає мотив всепрощення). Як бачимо, авторська трансформація відомого образу і відомої міфологічної ситуації дає широкий простір для уяви і роздумів.

Література:

1. Антофійчук В., Нямцу А. Проблеми поетики традиційних сюжетів та образів у літературі. – Чернівці, 1997.
2. Бережна Н. Біблійні мотиви і образи в поемі І. Франка “Смерть Каїна” // Вісник Запорізького державного університету: Філологічні науки. – 2001. – № 2.
3. Гундорова Т. Проявлення Слова: Дискурсія раннього українського модернізму. Постмодерна інтерпретація. – Львів, 1997.
4. Гундорова Т. Франко не каменярь. Франко і каменярь. – К., 2006.
5. Історія української літератури XIX ст. (70–90-ті роки): У 2-х кн. / За ред. О. Д. Гнідан. – К., 2003. – Кн. 2.
6. Каспрук А. Українська поема кінця XIX – початку XX ст. – К., 1973.
7. Каспрук А. Філософські поеми Івана Франка. – К., 1965.
8. Рудницький М. Іван Франко // Спогади про Івана Франка. – Львів, 1977.
9. Скоць А. Франкова версія образу Каїна в поемі “Смерть Каїна” // Іван Франко. Статті і матеріали. – Львів, 1960. – Вип. 8.
10. Франко І. Збір. творів: У 50 томах. – К., 1976–1986.
11. Енциклопедія символів, знаків, емблем. – Москва, 1999.

Ольга Яблонська (Луцьк)

“Великі роковини” Івана Франка: інтертекстуальність як засіб вираження національної ідеї

Розмежованих кордонами імперій українців об’єднав ювілейний 1898 рік. По обидва боки Збруча з гордістю святкували століття національної літератури, започаткованої “Енеїдою” І. Котляревського. Тоді І. Франко писав: “На Україні, як і в Галичині, той факт дає привід до гарних, хоч і скромних, ювілейних святкувань. У Полтаві, місті, де жив і помер Котляревський, цими днями було закладено наріжний камінь його пам’ятника, що має бути поставлений на кошти, зібрані з усієї Малоросії – російської і галицької. У Львові русинські товариства, за почином Наукового товариства імені Шевченка, готують поважну маніфестацію, що у поєднанні із з’їздом українсько-руських письменників має сприяти тіснішій організації літера-